

ПРОБЛЕМА МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ НАЦІЇ У ТВОРЧОСТІ ІВАНА ОГІЄНКА ТА РОМАНА ІВАНИЧУКА

УДК 37.016

О.А. Гандзій,
Хмельницький інститут
соціальних технологій
ВМУРОЛ «Україна»

Процес розбудови незалежної суверенної держави передбачає істотну трансформацію світоглядних орієнтацій та самосвідомості народу. Україна відродилась як самостійна незалежна держава, пишається своїми видатними синами, віддає належне своїм світочам, які відстоювали національну ідею як провідну у формуванні держави. Серед будівничих української держави поважне місце свого часу займав Іван Огієнко, а сьогодні одним із тих, хто невтомно працює на літературно-політичній ниві України, є Роман Іваничук. Особливої актуальності набувають праці цих вчених у дослідженні проблеми морального розвитку нашої нації.

Вітчизняні вчені вже зробили вагомий внесок у розвиток огієнкознавства. Це ґрунтовні монографії М. Тимошика [10, 11], В. Ляхощого [7], З. Тіменика [12], а також дослідження творчої спадщини І. Тюрменко, Є. Сохацької, О. Колосовської, Н. Черниш та ін. Багато уваги приділено цими вченими філософській, історичній, державотворчій, мовознавчій, педагогічній, редакторській та релігійній діяльності Митрополита Іларіона. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології детально розглядає С. Максименко [1]. Структурно-генетичний підхід у вивченні розвитку нації використовує Т. Титаренко [2].

Мета статті – висвітлити проблеми морального розвитку української нації на матеріалі творчості відомих вчених Івана Огієнка та Романа Іваничука.

Варто розглянути працю І. Огієнка, яку сам автор називає “сповіддю, написаною по ціложиттєвим вивченні української історії та української церкви,” – “Книгу нашого життя на чужині”. Ця книга стала своєрідним підсумком його до неймовірності тяжких і безрадісних роздумів про долю української еміграції і долю полишеної назавжди бездержавної батьківщини. М. Тимошик зазначає, що у цій книзі “особливо сильні за емоційною наснагою й переконливістю роздуми про почуття меншовартості, яке переслідує ось уже кілька століть чи не кожного українця” [10, с. 97].

Проблему меншовартості у контексті національної ідеї, як одну з духовних хвороб українського народу, загострює у своїх публіцистичних працях і Роман Іваничук, відомий сучасний письменник та політик. Національна ідея є концептуальним стрижнем усіх публіцистичних творів Р. Іваничука (“Благослови, душе моя, Господа...”, “Мандрівки близькі і далекі”, “На марґінесі”,

“Нещоденний щоденник”). Інтерес науковців до публіцистики Романа Іваничука виражений на сьогодні не так сильно як до романістики. Найбільш детально аналізує його творчість Михайло Слабошпицький. Низку поважних статей, де йдеться про творчість Р. Іваничука, знаходимо у М. Ільницького, Т. Салиги, С. Андрусів, І. Денисюка, Р. Кудлика, Г. Штоня, Г. Насмінчук, Л. Ромащенко, польських та російських критиків. Усі дослідники виокремлюють національну ідею як одну із пріоритетних у тематиці творчості письменника. Публіцистичні праці Р. Іваничука найґрунтовніше аналізує Ніна Бічуя, неодноразово спонукаючи сучасного критика до глибших досліджень.

Зі здобуттям незалежності України порушилося питання етногену українців, тому що стереотип Київської Русі як “спільної коліски” ще досить міцно сидить у свідомості великої кількості українців. А звідси – і недержавний народ, меншовартість, рабські риси. Сучасні дослідники стверджують, що “спільна коліска” була створена в кабінетах радянських “вчених” за вказівкою комуністичної партії. Дослідник Т. Титаренко зазначає, що “триваюча криза українства зумовлена, власне, внутрішніми причинами. І насамперед – специфікою розуміння українцями світу та власного життя в ньому” [2]. Однак досі серед наукових праць немає ні доказового опису структури українського світогляду, ні аргументованого пояснення суті негативних рис українців, більше того, немає навіть конкретного формулювання цих питань як наукової проблеми. Разом з тим на феноменологічному рівні є багато описів негативних рис українців. Серед них і сумнозвісна меншовартість. Здавалося б, гарантом подальшого соціального прогресу буде позбавлення згаданих рис. Але, з іншого боку, якщо ці негативні риси панують серед мільйонів українців століттями, то це означає, що вони зумовлені якимись надіндивідуальними причинами. Отже, потрібне детальне виявлення їхньої суті та конкретні кроки щодо подолання меншовартісного комплексу на рівні нації. У цьому напрямку Іван Огієнко та Роман Іваничук зробили конкретні кроки, назвавши причини “хвороби” менталітету та запропонувавши свій шлях до подолання комплексу меншовартості.

Відповідно особливої актуальності набувають спроби типологічних характеристик роздумів про меншовартість І. Огієнка та

Р. Іваничука через призму застережливого заповідального пафосу. Особливу увагу в даній статті ми приділяємо ідентичності історичного та націоналістичного векторів розвитку держави, пропонуваних обома вченими.

Серед низки досліджень, написаних у Канаді, Іван Огієнко виділяє чи не найголовнішу свою працю, про яку сам сказав із особливим хвилюванням: “Цю книжку написав я кров’ю серця свого... Це моя сповідь, яку я складаю перед усім українським народом, перед усім українським духовенством... це та сповідь, яку я незабаром понесу й до Найвищого Судді нашого... Написав я цю сповідь по ціложиттєвим вивченні української церкви, написав на схилі свого трудящого життя” [10, с. 97]. Ці слова – про “Книгу нашого життя на чужині”.

Ніна Бічуча, редактор спогадів Р. Іваничука “Благослови душе моя, Господа...”, неодноразово називає цей твір “сповіддю перед світом за все, у чім винен сам і його покоління...” [3, с. 125]. “Але ж хіба все інше – не сповідь? Кожне слово – сповідь, кожне слово – признання в любові. До своєї землі. До Батурина й Києва. До Звенигорода і Львова...” [3, с. 129]. Можливо, потреба висповідатись виникла тому, що були моменти у житті письменника, коли слабшала віра у незалежність та свободу, коли серце краляя розчарування від падіння або смерті друзів. Сам автор неодноразово говорить про те, що не мав надії на те, що побачить синьо-жовтий прапор над парламентом, хоча усе своє життя поклав за волю України: “...і в котре вже я каюся, що недооцінював свій народ.” [4, с. 242].

У статті “Подих третього тисячоліття. Українська література на межі тисячоліть” Микола Жулинський узагальнює подібний стан старшого покоління письменників: “Хіба не зринає в нашій свідомості думка про покаяння, про нашу спільну вину, бо насильство, якої б тотальної всеохопленості воно не було, не здатне повністю перекрити шлях до свободи вибору. Зринає, бо те, що ми сьогодні пожинаємо, – низький рівень національної свідомості, готовність до яничарства, комплекс національної меншовартості, роз’єднаність національно-патріотичних сил, слабке почуття патріотизму і національної гідності, ...ми ще не наблизилися до критичної межі мислення, за якого усвідомлення вини є гарантом творчого оздоровлення, де покаяння не є самовиправданням, а є покладанням вини інших на власну совість. Не минулося минуле, воно в нас. І доти, доки не буде здійснена моральна – через щирі сповідь – покаяння – спокута гріхів. Хай чужих, не своїх, але гріхів наших. Нашої літератури.” [2, с. 10].

Під час інтерв’ю, творчих зустрічей, у спогадах Роман Іваничук неодноразово повторює, що вся його творчість – це молитва за Україну. На колінах письменник молиться біля Стіни Плачу в Ізраїлі, благаючи Всевишнього про кращу долю для України. Описуючи мандрівку до Єрусалиму,

письменник проводить паралель історії України з історією Ізраїлю, коли він виходив з Єгипту. Пустелею, в якій опинилася Україна на шляху до своєї незалежності, був “такий більшовицької бездуховності”, але саме у цій пустелі відбулося остаточне формування української державної ідеї. Роман Іваничук узагальнює результати своєї праці: “На межі двох століть я створив своє скромне благовісткування: помережали його словесні зображення моїх думок і видінь, посланих до мене з глибини українського космосу. Утямивши секрети космічного тайнопису, я все життя відповідав на безліч питань, поставлених мені моїм народом” [4, с. 387]. Як представник народу, письменник говорить, що для себе він писав своє Євангеліє, для самоутвердження у власній вірі у своє Божество, проте у процесі праці “весь час торкався ран народу – для того, щоб увірувати” [4, с. 387].

Сутність Євангелія (благої звістки) полягає у двох речах: викрити гріх (причину смерті духовної) і навчити закону праведного (для подальшого успішного життя). У благовістуванні Іваничука викриттям гріха будуть виявлення національних хвороб (“яничарство”, “ординство”, “Спіфаніїв гріх”, “ренегатство”, меншовартість, самоїдство та ін.). Ймовірно, що Іван Огієнко вимушений був побачити та подолати меншовартість у собі, щоби потім заговорити про неї сміливо і застерігти від неї співвітчизників. Такий зв’язок з реципієнтом передбачає досягнення двох цілей, з яких перша – занурення у себе і вирішення внутрішніх проблем самої людини, а друга – глобальна – відчуття маленької недосконалої людини часткою потужного моноліту – нації. Отже, щоби заговорити вголос про меншовартість необхідно було глибоко вникнути в історію українського народу, точніше у ті фактори, які прищеплювалися менталітету нації посередництвом конкретних історичних явищ. І цього недостатньо. Для повноти (яскравості) вираження свідомісної моделі (її будови чи відбудови) митець повинен визнати конкретні вади у собі (страх, малість душі, меншовартість та ін.), а потім пропонувати зробити це читачеві. У своїх лекціях Роман Іваничук називає такий метод “батоїдством рідного народу”, метод, який використовує Леся Українка (“народ, мов дитя сліпе...”), І. Франко (“народі мій, розбитий вщент...”), П. Куліш (“народі мій, без честі, без поваги...”). Так звана шокотерапія, ляпас, заради повернення до свідомості. І це робили видатні письменники, які присвятили життя Україні.

Неможливо говорити про свободу від будь-чого, не звільнившись насамперед самому. Сповідальна розповідь про сучасні та історичні події, осмислення життєвих подій, зображення конкретних особистостей, наголошення на альтернативі, завжди присутній свободі вибору – усе це ілюструє шлях звільнення. Іваничук неодноразово визнає, що сумнівався і не вірив, що побачить вільну Україну: “...Наш народ

такий різномірний, духовно знищений, неорганізований, збайдужілий і стомлений, що може сьогодні підписати смертний вирок своїй свободі, і тоді ми вже ніколи її не здобудемо, і ніхто ніколи нам не допоможе, не поспівчуває, світ махне на нас рукою, як на унікальну націю, яка добровільно вибрала для себе ярмо” [3, с. 45].

Світлий приклад нелегкого життєвого шляху Івана Огієнка, залишені у сотнях книг полум'яні рядки сколихнули за рубежем не лише все свідоме українство. В Україні його праці більш актуальні вже сьогодні, коли справжній процес дослідження нації, як організму живого і змінного, лише розпочинається. У цьому сенсі варто зауважити, що І. Огієнко розвінчує меншовартість, ганебну рису українців, як представник еліти еміграції, а Р. Іваничук – як дослідник з Великої України, тому їх аналіз буде різним, однак не діаметрально-протилежним, а навпаки – різнобічним.

Для Івана Огієнка меншовартість – це хвороба еміграції. Ймовірно, що у його духовній практиці неодноразово зустрічалися випадки цієї хвороби серед українців, вимушених з різних причин залишити батьківщину. Митрополит Іларіон застерігає: “Бережися почуття меншовартості. Кожен емігрант, опинившись на чужині, бачить багато такого, чого не бачив у себе на батьківщині, часом бачить і ліпше. І в людей слабодухих часто виникає особливе почуття, що зветься меншовартість. Він меншовартий від цих чужинців!” [8, с. 356].

Втішання бідністю примирює людину із статусом жебрака... Узагальнюючою думкою Р. Іваничука з приводу меншовартості є така, що наша сьогоднішня українська дійсність явила дві не знані раніше новизни в житті народу: явне багатство, якого ніхто не приховує, і явне жебрацтво, якого не соромляться: “Ми не винні, що убогі, але винні будемо, якщо не зуміємо стати аристократами у своїй убогості. Не пишаймося бідністю: жебраків не люблять, від прохачів відвертаються” [4, с. 499].

У “Книзі нашого життя на чужині” особливо сильні за емоційною наснагою й переконливістю роздуми про почуття меншовартості звучать як “Заповіді кожному українцеві”, народжені з душі і серця автора. Микола Тимошук у праці “Голгофа Івана Огієнка” [10] наводить їх повністю, зважаючи на те, що примірники “Книги нашого буття на чужині” до нас в Україну практично не дійшли.

І. Огієнко називає конкретні речі, якими може гордитися кожен українець, таким чином позбувшись почуття меншовартості. Серед того, чим може гордитися перед чужинцем “найперше, наша Віра Православна, - вона Віра з Апостольських часів, і власне Православ'є зберегло Христову науку повно й найчистіше від усіх інших Вір...” Як відомо, цій темі присвячено більшість праць Митрополита Іларіона.

Роман Іваничук починає процес моделювання свідомості реципієнта, вибудовуючи власну національно-філософську парадигму, вдаючись до історіографічних роздумів, наголошуючи на ідеї автохтонного походження українського народу та його особливої місії, визначеної Богом. Щодо прийому ідейного та морального анатомування нації та діагностичного виокремлення “духовних гріхів”, то Іваничук користується ним іще в історичних романах. Описуючи протиріччя схизматів та єзуїтів у романі “Манускрипт із вулиці Руської” письменник висловлює думку, характерну для виступів Івана Огієнка – “унія з Римом – це страшна доба в нашій історії, доба, що принесла нам величезну шкоду” [8, с. 419].

У стратегічній боротьбі з меншовартістю І. Огієнко та Р. Іваничук в унісон проголошують, що історія – це основа нації. У праці “Рятування України” Іван Огієнко говорить, що “українська історія оживляє нас, українців, і дає нам цілющу силу прямувати до тієї правди, якої ми прагнемо всі. Це вона одна воскрешає український народ, це вона одна кличе скидати з себе кайдани неволі, в які закували Україну вороги” [8, с. 418]. Поруч звучить застереження про те, що, хто перекинує українську історію, цебто фальшує її, той нівечить душу України, той отрує синів її, той обезсилює Україну, той не дає нації розвиватися нормально.

За Іваничуком, зрада як найтяжчий гріх кожного поневоленого народу проступала отруйною сукровицею крізь всю історію. Поставлена в рабську залежність людина швидко позбувається “гамівної сорочки моралі”, яка заважає їй вижити в неволі, й оголений організм раба легко піддається гріховності. Світова література затаврувала зраду в образах Юди в Біблії, Фортунато Фальконе в П. Меріме, Андрія Бульби та спокушеного Басаврюком Петра – у М. Гоголя, героя “Похорону” в І. Франка, манкуртів у Айтматова, Конрада Валенрода в Міцкевича – затаврувала метою виховати в людині антипод зрадника. Роман Іваничук підкреслює: “Українська історія не шкодувала відступників – ми знаємо їх імена, соромимося їх, й болить нам наш національний гріх” [4, с. 375].

В українській, як і в світовій літературі, трактування зрадництва ніколи не було однозначним. Роман Іваничук намагається диференціювати різні категорії зради й зрозуміти її причини, проте покара за злочин приходить ззовні, від інституту справедливості людського чи Божого. У творі “Мандрівки близькі і далекі” автор простежує еволюцію осмислення зради ним самим: “Пишучи в неволі свої романи, я не мав права віддавати злочин зради на відкуп самому винуватцеві: покарання мало в мене чисто пропагандивний характер, іншого трактування ренегатства не мав права допускати. Проте нині, в умовах свободи, я став ніби осторонь від пожадання кровної помсти і втямив щось зовсім інше...” [4,

с. 376]. Р. Іваничук розвиває власну філософію зради, піднімаючи ряд риторичних запитань: а чи не є зрада, як і жертвність, особистою справою людини в боротьбі за досягнення мети або ж за своє існування? І чи є зрада політичною категорією, за яку повинен карати офіційний суд? А може ця категорія чисто моральна і підлягає виключно судові сумління? А коли людина хвора на відсутність честі, то чи карають неосудного?... Філософсько-психологічний висновок Іваничука такий: зрада є справою волі неповноцінної, враженої хворобою бездуховності, а отже, непідсудної особини, й тому не підлягає юридичному кодексові – тільки моральному. Таким чином письменник звільнює реципієнта із свідомісного полону осуду та окреслює новий, толерантний спосіб мислення, заснований на диференціації за моделлю “вільний – раб”. Однак чіткий висновок простежується: зрада – це наслідок меншовартості духовної.

У одному із інтерв'ю головний редактор газети “День” Лариса Івашина запропонувала ввести мораторій на критику нашого менталітету, висловивши наступну думку: “історія українського народу дає колосальний матеріал для українського майбутнього, бо вона добре випрямляє спину українцям. Коли добре знати нашу історію, то не доведеться охкати про нашу меншовартість. Знаючи історію, українці легко можуть повернути втрачену гідність”[1]. Іван Огієнко та Роман Іваничук великого значення надають вивченню історії, причому не лише її позитивних сторін, а й тих, які дозволяють обстежити “менталітети хвороби” (власне зраду, як наслідок меншовартості) та назавжди хірургічно викоринити їх.

На шляху подолання комплексу меншовартості І. Огієнко та Р. Іваничук поруч із напрямком уваги нації на власну історію ставлять дороговказ на глибоке шанування та розвиток своєї мови. У багатому й різноманітному доробку І. Огієнка найвагоміше місце посідають дослідження і розвідки з питань української мови, культури в цілому. Чому так глибоко і всебічно він зосереджується на таких студіях? Відповідь на це запитання дають ось такі міркування вченого: “Не стане мови – не стане й національності: вона геть розпорошиться поміж дужим народом... от чому мова має таку велику вагу в національному рухові. Тому й вороги наші завжди так старанно пильнували, аби заборонити насамперед нашу мову, аби звести та знищити її доценту. Бо німого, мовляв, попхаєш, куди забажаєш...” [10, с. 101]. Саме з усвідомлення значення мови, як “душу нації”, “серця народу”, “головного двигуна української культури” і сформувалася в І. Огієнка потреба більшу частину своїх творчих і наукових зусиль спрямувати на дослідження пов'язаних з цією проблемою.

Роман Іваничук, доктор філологічних наук, професор Львівського національного університету ім. І. Франка, колишній редактор

часопису “Дзвін” протягом усієї своєї редакторської та творчої діяльності піднімав питання української мови, а вимогою часу очолив перше в Україні Товариство української мови ім. Т. Шевченка “Просвіта”, діяльність якого відіграла рішучу роль у підготовці українського народу до прийняття незалежності, а працюючи депутатом у парламенті неодноразово порушував питання мови. На сторінках публіцистичних творів Іваничук відповідає своєму однодумцеві Богдану Гориню, який віддає перевагу економічним питанням: “Отак ми будуємо українську державу! Тож не здивуюся, коли втратимо мову під синьо-жовтими прапорами” [3, с. 156] На лекціях в університеті професор Іваничук наголошує на унікальності української мови, вказуючи на рукописні пам'ятки десятого століття, яких не має Європа., але претендує на авторство Росія. Ці ж вказівки є у “Книзі нашого життя на чужині” І. Огієнка поруч із зауваженням: “Мова українська – це окрема мова в родині слов'янських мов. Мова літературно вироблена, соборна для всіх своїх земель. А коли не знаєш мови того народу, серед якого живеш, то це не твоя меншовартість, - у всьому світі звичайно так, що людина знає головну одну мову, свого народу” [8, с. 357].

Роман Іваничук говорить, що нація – це “організм живучий” і стверджує, що на прикладах лише трьох європейських народів – болгарського, чеського й українського можна упевнитися, що довести підкорену націю до повної асиміляції і цілковитого зникнення не спроможний жоден завойовник навіть тоді, коли тримає її в неволі століттями. За його твердженням це можливо за однієї умови: “якщо асиміляційний процес не встиг сточити дві нерозривно з'єднані між собою категорії поневоленого народу: історичну пам'ять і мову” [4, с. 226]. Так Роман Іваничук пояснює те, що боротьба за незалежність українських письменників розпочалася з праці у історичному жанрі і у створенні просвітницьких товариств. Публіцист говорить, що українською ідеєю має бути ідея цивілізованої, демократичної, економічно потужної України.

Митрополит Іларіон підкреслює: “Світ Божий великий, і складається з окремих народів чи націй, і кожен народ – окреме закінчене ціле. І втому й краса всесвіту, що народи зберігають свою окремішність, як на пишній луці кожна окрема квітка має свій окремий колір і запах.” [8, с. 357]. Так він доводить, що почуття меншовартості мусить бути чуже українцеві, тому що батьківщина наша Україна має землю родючу, а народ плодючий, – ми маємо все для хорошого життя, і багато народів завидують нам. І глибоко віримо, що історія повернеться щастям до нас. Історичні події змусили його та інших покинути свою батьківщину, але вчений висловлює глибоку віру в те, що вони повернуться в Україну, вільну й велику, а коли

не вони, то їх діти. “Ось тому почуття меншовартості – воно не для українця!” – так Іван Огієнко закінчує свої роздуми про меншовартість.

На нашу думку, роздуми про меншовартість Івана Огієнка та Романа Іваничука є важливим етапом очищення генетичного коду нації, видозмінювання менталітету, спершу - внутрішнім катарсисом, а потім і “спрямуванням вод Євфрату” на очищення стаєнь релігії, мови, культури.

Василь Барка сказав, що справжня освіченість людини полягає у вмінні бачити великі істини. Публіцисти (концептуалісти у найвищому своєму прояві) “зобов’язані створювати нові ментальні карти для мінливого світу, щоб у кожного було своє “свята святих”. До такої ментальної карти українського народу долучили свої риси І. Огієнко та Р. Іваничук, працюючи протягом усього свого життя (свідомо та підсвідомо), додаючи та корегуючи до генетичного коду української нації.

Так, виступаючи у трансляційному процесі як носії національно-філософської концепції, вчені пропонують систему координування (загострення і вирішення) проблеми меншовартості як одну із шкідливих на шляху розвитку нації. До центру такої системи координат ми підійшли з результатами “анатомування” менталітету українського народу, яке вчені здійснюють шляхом розполюсування генетичного коду та історичного минулого нації, вилучивши із цього не тільки меншовартість, а цілий спектр споріднених рис: самозневага, ніяковість перед іншими європейськими народами, зрада, запроданство, комплекс “молодшого брата”. “Російський вектор” меншовартості українців критично представлено Романом Іваничуком як у художній (роман “Орда”) так і в публіцистичній (“Мандрівки близькі та далекі”) літературі. Письменник відкрито говорить про меншовартість українського народу, набутої під час російсько-радянської окупації, натомість росіянам він пропонує позбавитися комплексу

імперіалістичних прагнень. Питання “Україна-Росія”, загострене Іваничуком у публіцистичних творах варто більшого студіювання з метою використання результатів дослідження у центробудівничій національно-філософській концепції моделювання свідомісної парадигми духовних, моральних та культурних орієнтирів сучасної України.

Список використаних джерел

1. Максименко, С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі : у 2 т. – Т.1 : Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології / С. Д. Максименко. – К. : Форум, 2002. – 319 с.
2. Титаренко, Т. М. Жизненный мир личности : структурно-генетический подход : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 / Т. М. Титаренко ; АПН Украины. – К., 1994. – 305 с.
3. Жулинський, М. Подих третього тисячоліття. Українська література на межі тисячоліть. // Біблія і культура: Збірник наукових статей. Випуск 2. – Чернівці., 2000. – 213 с.
4. Іваничук, Р. Благослови, душе моя, Господа... – Львів., 1993. – 270 с.
5. Іваничук, Р. Дороги вольні і невольні. Спогади та медитації. – Львів., 1999. – 575 с.
6. Іваничук, Р. Нещоденний щоденник. – Львів, 2005. – 216 с.
7. Ляхоцький, В. Просвітитель: Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2000. – 527с.
8. Огієнко, І. (Митрополит Іларіон). Рятування України / Упоряд., авт. Передм. і комент. М.С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2005. – 464 с.
9. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Розп’ятий Мазепа / Упоряд., авт. Передм. і комент. М. С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2003. – 348 с.
10. Тимошик, М. С. Голгофа Івана Огієнка: Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності. – К.: Заповіт, 1997. – 229 с.
11. Тимошик, М. С. “Лишусь навік з чужиною...” Митрополит Іларіон Іван Огієнко і українське відродження. – Вінніпег-Київ, 2000. – 545 с.
12. Тіменник, М. С. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) 1882 – 1972: Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 1997. – 228 с.